

Åbo domkyrka – ett fält för fortsatt forskning

Av *Knut Drake*

1. Inledning

Republiken Finlands rötter står att söka i det medeltida biskopsstiftet Åbo. Detta grundades i början av 1200-talet som ett missionsstift för det dåvarande landskapet Finland, det som i dag kallas Egentliga Finland, men som efter hand växte ut då nya områden öster om Bottenhavet införlivades med konungariket Sverige. Medeltiden igenom var stiftet den viktigaste förbindelselänken mellan dessa områden öster om Bottenviken, som först på 1500-talet förenades till hertigdömet Finland. Staden Åbo grundades i slutet av 1200-talet och var ända fram till 1812 landets andliga och världsliga centrum. Därför har Åbo domkyrka (fig. 1 och 2), som trots många katastrofer ännu har kvar en stor del av sina medeltida murar, länge stått i centrum för den antikvariska forskningens intresse.

2. Juhani Rinne

I början av 1900-talet räknade man med att Åbo stad och dess domkyrka hade grundlagts 1229 och inför 700-årsjubileet genomgick kyrkan åren 1923-1928 en grundlig byggnadsundersökning och restaurering. Målet var att på basen av forskningsresultaten återge kyrkan dess medeltida prägel. En utgångspunkt för undersökningen var den då rådande uppfattningen om byggnadens tidigare öden, som i en kort sammanfattning hade presenterats av J. W. Ruuth 1909.¹

På den tiden tänkte man sig att biskopsstolen 1229 hade flyttats till sin nuvarande plats från Korois, ett fornminnesområde ett par km längre upp vid Aura å. Den nya domen skulle ha uppförts som en treskeppig hallkyrka av natursten utan smalare kor och ända från början försedd med ett västtorn av samma material. I denna sin äldsta gestalt tänkte man sig att kyrkan stod färdig 1259. Några årtionden senare skulle ett tvärskepp och ett smalare femsidigt polygonalkor ha fogats till. Vid mitten av 1300-talet ersattes detta kor med ett hallomgångskor och samtidigt försågs västtornet med en tegelpåbyggnad med åttkantiga hörntoureller. På 1400-talet tillfogades ännu ett flertal sidokapellet och före år 1500 omgestaltades kyrkan till en basilika.

I spetsen för 1920-talets forskningsprojekt stod arkeologen Juhani Rinne som presenterade resultaten av undersökningarna 1941.² Han kunde bl.a. påvisa att grundmurarna av två tidigare sakristior hade kommit fram vid utgrävningar under den senmedeltida sakristians golv. Den äldre av dessa, sakristia 1 (fig. 3: 0), var uppförd av natursten och hade rivits för att ge rum åt sakristia 2 (I₁). Sakristia 1 var den äldsta byggnadslämning som då påträffades. Den daterades av Rinne till 1220-talet och hade enligt hans mening fogats till en äldre församlingskyrka av trä.³ Det egentliga domkyrkobygget skulle ha inletts på 1230-talet med uppförandet av sakristia 2, även den

Fig. 1. Åbo domkyrka från söder. Foto: Per Olof Welin, Åbo landskapsmuseum 1985.

en gråstensbyggnad. När sakristian stod färdig började man bygga det rektangulära långhuset. Trots att de till stor del bevarade långhusmurarna är tegelbeklädda höll Rinne fast vid den traditionella uppfattningen att domkyrkan i sin äldsta gestalt hade uppförts av natursten och han tänkte sig att de ursprungliga murskalen senare brutits bort och ersatts med tegelmurverk.⁴

Sockeln till det äldre koret (I₂) kom i dagen vid Rinnes utgrävningar och då visade det sig att domkyrkan aldrig hade haft något egentligt tvärskepp. Korets sockelmurar stod inte i förband med den östra långhusgaveln, vilket enligt Rinne bekräftade att

Fig. 2. Åbo domkyrka. Södra triumfbågspelaren från nordväst. Foto: Pekka Kujanpää 2002.

kyrkan ursprungligen hade uppförts som en rektangulär hall utan smalare kor.⁵ Enligt hans mening byggdes det tresidigt avslutade koret i slutet av 1200-talet, då även långhusmurarna fick sin tegelbeklädning och kyrksalen välldes. Vid samma tid uppfördes

västtornet (I₅) i dess äldre skepnad med ett högt gråstensparti och en lägre påbyggnad av tegel och därmed stod kyrkan färdig för invigning 1300. Kort därpå tillfogades de båda vapenhusen i söder (I₃ och I₄).⁶

Enligt den på 1570-talet nedtecknade biskopskronikan härjades Åbo domkyrka 1318 av »rutener«, d.v.s. en strövkår från Novgorod.⁷ Rinne antog att kyrktaket då brändes ner varvid murarna tog skada. I samband med uppförandet av ett nytt tak uppkom tanken på ett rymligare kor, ett projekt som förverkligades av biskop Hemming (1338-1366), en av de stora gestalterna i Åbostiftets historia. Det nya koret (fig. 3:II), som flankerades av två sidotorn (II₂,II₃), byggdes ca 1350 och västtornet fick kort därpå sin slutgiltiga utformning. Något senare ersattes det östra vapenhuset med en ny sidobyggnad (II₄), som Rinne kallade östra förhallen.

Enligt Rinne stod alltså domkyrkan med alla behövliga sidoutrymmen färdig vid medlet av 1300-ta-

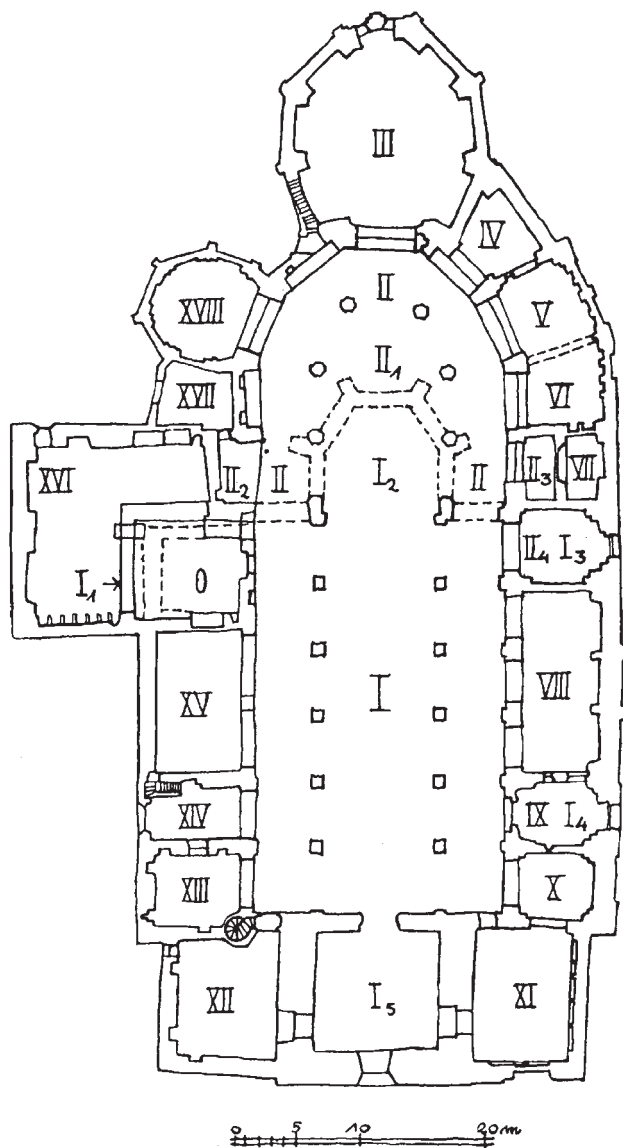

Fig. 3. Åbo domkyrkas beståndsdelar enligt Rinne 1941:

0	Sakristia 1	V	Katarinakapellet
I	Långhuset	VI	Bartolomeuskapellet
I ₁	Sakristia 2	VII	Gravkapell
I ₂	Det tresidigt avslutade koret	VIII	Borgmästarkoret
I ₃	Sydöstra vapenhuset	IX	Västra förhallen
I ₄	Sydvästra vapenhuset	X	Själakoret
I ₅	Västtornet	XI	Ursulakapellet
II	Hallomgångskoret	XII	Skarpskyttekapellet
II ₁	Högekoret	XIII	Johannes döparens kapell
II ₂	Norra sidotornet	XIV	Norra förhallen
II ₃	Södra sidotornet	XV	Helga lekamens kapell
II ₄	Östra förhallen	XVI	Sakristia 3
III	Allhelgonakapellet	XVII	Spruthuset
IV	Laurentiuskapellet	XVIII	Kankaiskapellet

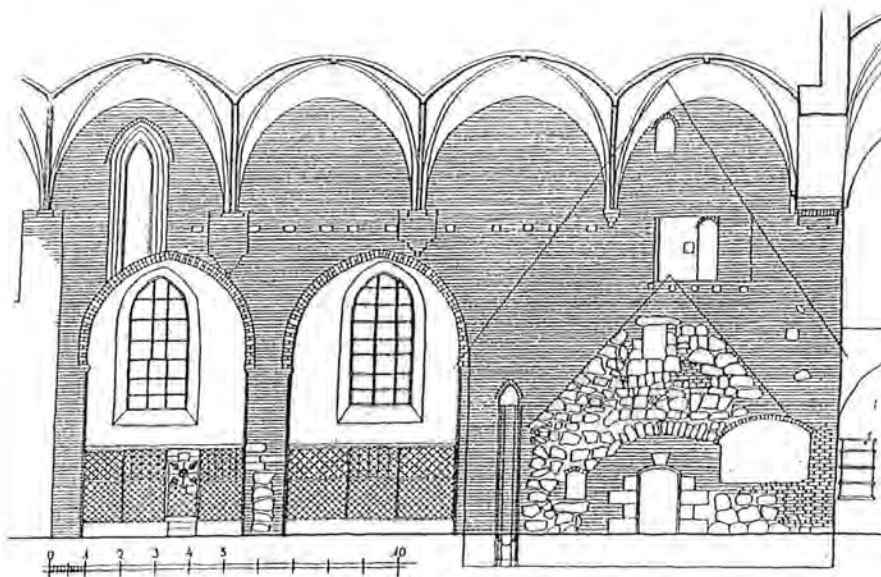

Fig. 4. Den östra delen av långhusets nordvägg. Efter Rinne 1941.

let. Därefter följde en rad till- och ombyggnader. På 1370-talet uppfördes det första sidokapellet i söder, Katarinakapellet (fig. 3:V), därpå följde Bartolomeuskapellet (VI) på 1390-talet, Borgmästarkoret (VIII) i början av 1400-talet, den nuvarande sakristian (XVI) och Själakoret (X) på 1420-talet, Helga lekamens kapell (XV) 1425, Johannes döparens kapell (XIII) på 1440-talet, Ursulakapellet (XI) 1455, Allhelgonakapellet (III) 1471 och slutligen det s.k. Skarpskyttekapellet (XII) på 1490-talet.⁸ För att få alla dessa dateringar att stämma måste Rinne räkna med en rad mindre ombyggnader, som det inte är skäl att här referera. Två förändringar av vikt var däremot kyrkans omgestaltning till basilika, som av Rinne daterades till 1464-1466, och uppförandet av en andra våning över den södra kapellängan på 1480-talet.⁹

3. Kritik och nya tolkningar

Byggnadshistorikern Iikka Kronqvist inledde sin forskarbana som Rinnes assistent i domkyrkan och fick så småningom överta ansvaret för en stor del av det byggnadsarkeologiska fältarbetet. Kronqvist ställde sig kritisk till en del av Rinnes tolkningar och sina avvikande synpunkter framförde han 1938 i tre föredrag om Finlands medeltida kyrkoarkitektur. Meningen var att han senare skulle bearbeta dessa texter, men döden kom emellan 1944 och föredragen publicerades obearbetade 1948.¹⁰

Kronqvist räknade med att träkyrkan hade uppförts som sockenkyrka för en tysk handelskoloni ca 1250 och att sakristia 1 hade fogats till kort därpå. Det egentliga domkyrkobygget inleddes enligt honom 1286, då biskop Johannes (1286-1290) kallade in murare från Sigtuna för att uppföra en domkyrka

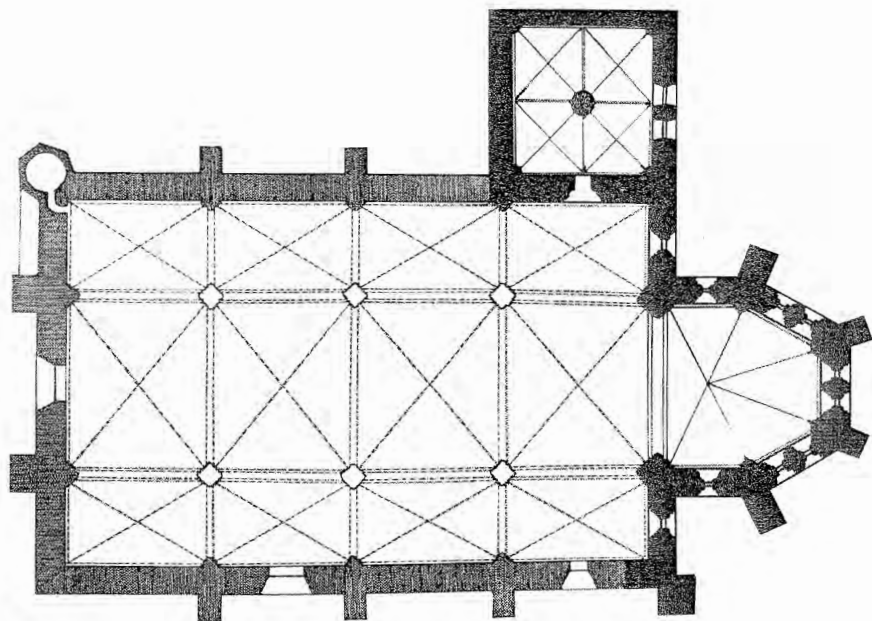

Fig. 5. Iikka Kronqvists tolkning av sakristia 2-skedet och av den äldre planen för uppförande av en tegelkyrka. Efter Kronqvist 1948.

av tegel. Denna arbetsgrupp uppförde sakristia 2, lade grunden för det kommande långhuset, byggde det femsidiga koret och murade upp den östra långhusgaveln. Rester av en profilerad pilaster i sakristians södra gavel (fig. 4) och motsvarande tegelprofiler i den norra triumfbågsposten, visar enligt Kronqvist att det påbörjade långhuset var planerat som en treskeppig hall med knippepelare (fig. 5). Personbytet på biskopsstolen gjorde att byggnadsarbetet avbröts 1290 och när det året därpå återupptogs följde man ett nytt koncept. Nu försågs kyrksalen med fem par kvadratiska pelare och välvdes med kryssvalv. Långhuset, som ända från början hade murats av tegel, stod färdigt 1300. Kort därpå tillfogades gråstensdelen av tornet, samt de två vapenhusen i söder.¹¹

Kronqvist godkände inte Rinnes datering av halmlångskoret till 1350-talet, eftersom kor av detta slag först på 1400-talet började uppföras i Nordtyskland. Med hänsyn till Katarinakapellet vågade han dock inte flytta dateringen längre fram än till 1370 och menade att koret i Åbo var ett av de äldsta i sitt slag i Nordeuropa. Några direkta förebilder kunde han inte påvisa, men tänkte sig att dessa måste sökas i Mark Brandenburg eller ännu längre söderut i Tyskland.¹²

På 1930-talet verkade arkitekten Erkki Kartano som assistent vid Kronqvists byggnadsarkeologiska fältarbeten. Efter läromästarens död tog han upp några av dennes idéer till behandling, bland annat frågan om huru domkyrkans föregångare av trä kan ha sett ut. Han tänkte sig en kyrkobyggnad med ett sma-

lare kor som anslöt sig till den äldre sakristians syd-gavel. En liten stensättning i det ursprungliga långhusets nordöstra hörn tolkade han som en rest av träkyrkans sockel. Kartanos synpunkter måste emellertid betecknas som fria fantasier utan byggnadsarkeologisk underbyggnad.¹³

Rinne avled 1950 och under de följande decennierna uppfattades Kronqvist rätt ensidigt som den enda auktoriteten i fråga om domkyrkans byggnadshistoria. Detta upprörde den unge forskaren Bo Lindberg, som 1975 publicerade en artikel i vilken han framhöll Rinnes förtjänster. Han påpekade att dennes uppmätningar och fotografier klart visar att det äldre korets sockelmurar sluter stumt mot resterna av långhusgaveln, varför den första stenkyrkan måste ha varit uppförd som en hall utan smalare kor.¹⁴ En viktig synpunkt som Lindberg förde fram var att växlingen mellan tegel i långhuset och natursten i sakristia, vapenhus och västtorn knappast berodde på tegelbrist. Det måste helt enkelt ha varit fråga om ett medvetet estetiskt val.¹⁵

Flitigare än någon annan har Carl Jacob Gardberg publicerat texter om Åbo domkyrkas byggnadshistoria.¹⁶ Sina synpunkter på ämnet sammanfattade han i festskriften Nationalhelgedomen som gavs ut år 2000, då man firade 700-årsminnet av domkyrkans invigning.¹⁷ I detta verk refererar Gardberg huvudsakligen Rinnes tolkningar av byggnadshistorien, men tar även upp avvikande synpunkter till behandling. Han accepterar t.ex. Kronqvists tanke att träkyrkan skulle ha uppförts av tyska handelsmän vid mitten av 1200-talet och godkänner märkligt nog fortfarande Kartanos rekonstruktion av densamma.¹⁸ Däremot lämnar han Kronqvists tolkning av de profilerade tegelpartierna obeaktad och avsluter sig i fråga om korets byggnadshistoria till Rin-

ne och Lindberg. Enligt Gardberg bestod den domkyrka som invigdes 1300 av sakristia 2 och ett rektangulärt långhus utan smalare kor och utan valv, men han påpekar att undersökningar på 1970-talet klart visade att långhusmurarna ända från början var tegelbeklädda. Koret och de båda vapenhusen skulle ha fogats till några år efter invigningen.¹⁹

Tanken att långhuset till en början stod utan valv hade 1981 lanserats av Antero Sinisalo, som påpekade att kyrkan ännu 1335 uppvisade spår efter novgorodernas härjningar. Att skadorna varit så omfattande måste ha berott på att långhuset stod utan valv 1318. Enligt Sinisalos mening slogs valven först på 1340-talet på initiativ av biskop Hemming.²⁰ Gardberg accepterar denna tolkning och hänför också uppförandet av västtornet i dess äldre version till medlet av 1300-talet. Han konstaterar att högkoret numera dateras till början av 1400-talet.²¹

I sitt stora verk om Finlands medeltida stenkyrkor 1994 behandlade Markus Hiekkänen domkyrkan helt kortfattat. Han refererade den dittills förda diskussionen och godkände tanken att långhuset stod färdigt som en rektangulär hall av tegel år 1300. Det äldre koret representerade enligt hans mening en arkitekturform som var gängse hela medeltiden igenom och han föreslog en datering av detta till 1340-talet. Han påvisade också att Katarinakapellets datering till 1370-talet berodde på ett missförstånd och att hallomgångskoret har uppförts i början av 1400-talet. De båda vapenhusen och västtornets äldre fas daterade Hiekkänen till medlet av 1400-talet, medan tornets påbyggnad enligt honom måste höra ihop med domkyrkans omgestaltning till basilika på 1460-talet.²² I en nyligen publicerad artikel för Hiekkänen fram en teori, som på ett dramatiskt sätt påverkar

tolkningen av domkyrkans äldre byggnadshistoria. Han påvisar att Åbo stad av nu tillgängliga arkeologiska forskningsresultat att döma har grundats ca 1290 på tidigare obebyggd mark, vilket i sin tur innebär att också den äldsta domkyrkan måste härstamma från denna period.²³

Då jag på 1960-talet arbetade på min avhandling om Tavastehus slotts medeltida byggnadshistoria fick jag en första kontakt med domkyrkoproblematiken. Jag kunde då påvisa att de rika tegeldekorationerna på slottets nordöstra borggårdsfasad måste tolkas som provinsiella kopior av domkorets fasadornamentik. Förebilderna till denna ornamentik står åter att söka i nordtyska kyrkor som tillskrives Hinrich Brunsberg, verksam som byggmästare i Stettin 1400-1428. Följaktligen kan Åbokoret inte härstamma från 1300-talet.²⁴ En närmare kontroll av murverket i hallomgångskorets fasader bekräftade detta, men visade också att Rinnes förslag till rekonstruktion av korets ursprungliga utformning är felaktig.²⁵ Det samma gäller hans tolkning av det sydvästra vapenhusets byggnadshistoria.²⁶ Dessa iakttagelser gav mig anledning att granska hans framställning av domkyrkans äldre byggnadshistoria i dess helhet.²⁷

4. Träkyrkan och sakristia 1

Återstoden av den lilla gråstenssakristian, sakristia 1, är otvivelaktigt det äldsta bevarade partiet av domkyrkan som har påträffats. Av sakristian återstår i dag den södra gaveln och rester av sockelmurarna (fig. 3:0 och 4). Murarna är 120 cm tjocka och planmåtten 8,6 × 7,5 m, sidomurarna var ca 4 m höga och den välbevarade sydgaveln reser sig 8,5 m över det ursprungliga kyrkgolvet. Ingenting antyder att denna sakristia skulle ha stått i förbindelse med några andra murar innan den byggdes om.

Tanken att sakristia 1 har fogats till en träkyrka ligger nära till hands. Fristående sakristior utgjorde ofta det första skedet i stenkyrkoföretag och i några fall har murandet aldrig förts vidare.²⁸ I fråga om Åbo domkyrka var det självklart att räkna med samma händelseförlopp, så länge tanken på en tidig församlingskyrka av trä kunde upprätthållas. Saken komplicerades emellertid då Markus Hiekkänen kunde påvisa att staden Åbo sannolikt har grundats först kring år 1290.²⁹

Vid närmare eftertanke visar det sig emellertid att lösningen på problemet kan vara mycket enkel. Det finns ingenting som bevisar att den domkyrka som invigdes år 1300 var uppförd av sten. Den gamla domkyrkan i Korois var byggd av trä och ända fram till 1420-talet var alla församlingskyrkor på det finska fastlandet uppförda av samma material. På 1290-talet fanns det knappast heller förutsättningar för ett stenbygge i den nygrundade staden Åbo, varför det mest sannolika alternativet är att den första domkyrkan där uppfördes av trä. Några årtionden senare fogades en stensakristia till denna träkyrka.³⁰

Domkyrkan av trä är tills vidare en hypotetisk konstruktion, som är beroende av kommande domkyrkoforskning. Det skulle gälla att med hjälp av arkeologiska undersökningar hitta eventuella spår av träkyrkan, men nya grävningar under kyrkgolvet blir knappast aktuella under en överskådlig framtid. Däremot kan man tänka sig att en ny genomgång av källorna till den första stensakristians byggnadshistoria kunde ge en mera preciserad datering av denna och därigenom stödja eller fälla träkyrkoypotesen.

5. Sakristia 2 och kärnkyrkan

Det egentliga domkyrkobygget skall enligt Rinne ha inletts med uppförandet av sakristia 2.³¹ Planmåtten

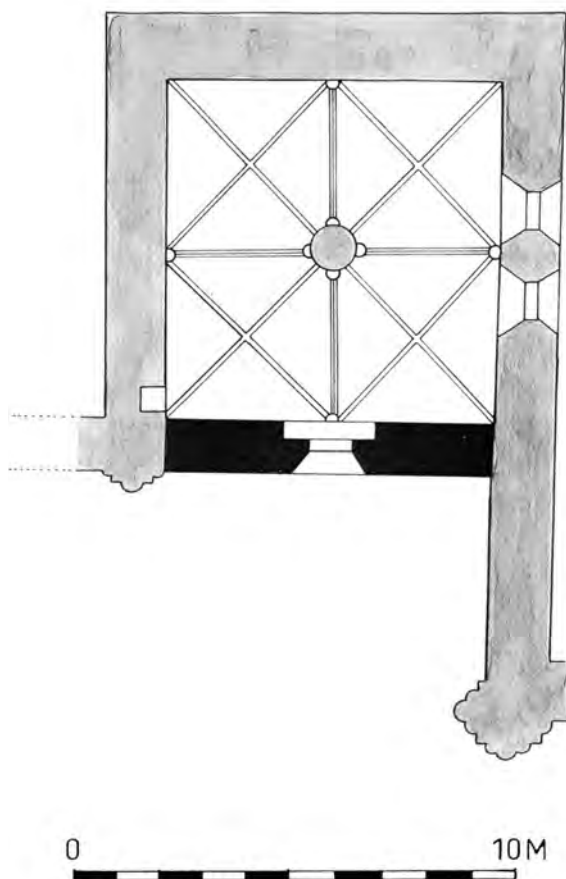

Fig. 6. Författarens tolkning av sakristia 2-skedet. Ritning: Gabriela Buschmann-Martin 2002.

var 10,90 × 10,65 m, murtjockleken 120 cm och sidomurarnas höjd ca 6,5 m (fig. 3:11). De norra och östra sockelmurarna finns bevarade under sakristigolvet och den västra muren står kvar i sin helhet. Sakristian hade fyra kryssvalv som bars upp av en kraftig kolonn, sköldmurarna kantades av rundlister och

gördelbågarna vilade på skulpterade kalkstenskonsoler.³²

Rinne och alla hans eftersägare har misstagit sig i fråga om att sakristia 2 skulle ha uppförts som en fristående byggnad. Den står klart i förband med norra långhusväggens tegelmurverk, vilket visar att sakristia 2 med sina grästensmurar och långhuset av tegel ingick i ett och samma byggnadsföretag. Den föregående sakristians gavel lämnades dock kvar som utfyllnad av långhusmuren (fig. 4). Strax väster om denna gavel finns en profilerad pilaster som har blivit på hälft i samband med ett avbrott i byggnadsarbetet.³³ En motsvarande gräns mellan två olika byggnadsperioder kan skönjas nedanför den norra triumfbågspelaren. Denna vilar på resterna av en påbörjad långhusgavel med en triumfbågspost med samma tegelprofiler som pilastern.³⁴

Kronqvist var medveten om att uppförandet av tegelkyrkan enligt de ursprungliga planerna kom av sig i ett tidigt skede.³⁵ Men då kände han inte till att murpartiet med tegelprofilerna inte stod i förband med det äldre korets sockel eller med triumfbågspelaren i övrigt. Han trodde att sakristia 2 ingick i ett byggnadsföretag som innefattade det femsidiga koret och den östra långhusgaveln i sin helhet (fig. 5). Kronqvist tänkte sig också att långhusets sockel murades färdig i detta skede, men framlade inga bevis för detta påstående.

En närmare granskning av murverket visar att Kronqvist hade rätt i fråga om sakristia 2. Denna uppfördes som en del av den planerade tegeldomkyrkan. Men avbrottet i arbetet kom tidigare än han hade tänkt sig. Sakristian stod färdig, men för övrigt hade man bara börjat med att mura upp den norra långhusmuren och östgaveln fram till den planerade koröppningen (fig. 6).

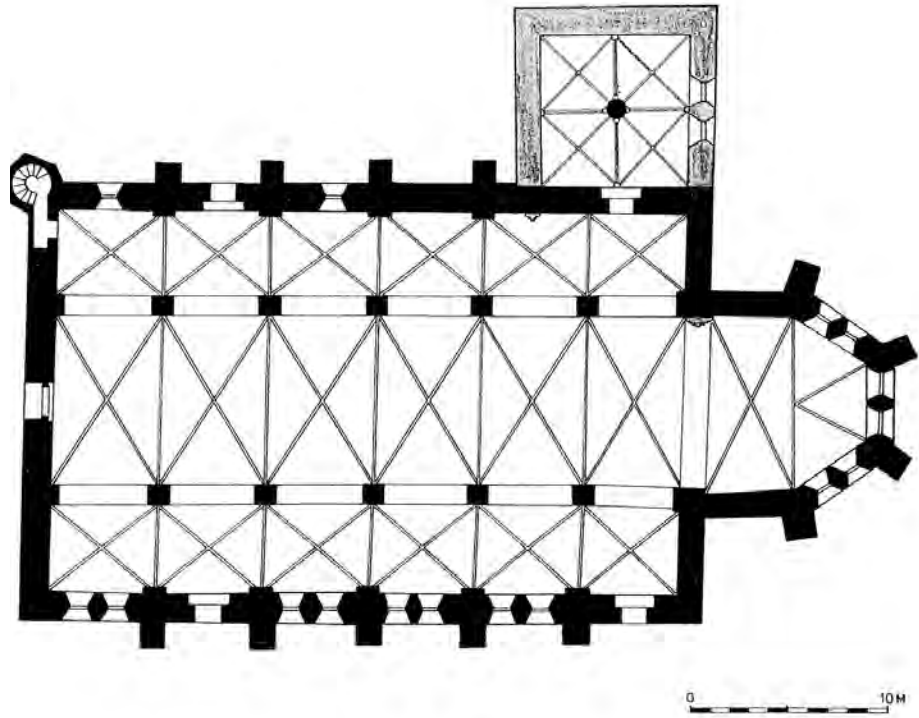

Fig. 7. Principskiss av den förverkligade tegelkyrkans plan. Detaljerna fritt efter J. Rinne och I. Kronqvist. Rättning: Gabriela Buschmann Martin 2002.

Sakristia 2-skedet representerar ett första försök att uppföra en domkyrka av tegel i Åbo. Kronqvist tänkte sig att arbetet hade utförts av murare från Signtuna.³⁶ Sakristia 2-murverket har dock ingenting gemensamt med de uppländska tegelkyrkorna från 1200-talet, varför den av Kronqvist föreslagna dateringen till slutet av 1280-talet saknar grund. Torkel Eriksson presenterade emellertid 2002 en hypotes, som måste beaktas vid kommande diskussioner om sakristians datering. Han ansåg att de skulpterade konsoler som har burit upp sakristians valv av allt att döma härstammar från Albrekts av Mecklenburg (1364-1389) tid.³⁷

Långhuset och koret murades färdiga i enlighet med ett annat koncept då byggnadsarbetet återupptogs efter avbrottet i sakristia 2-skedet. Långhusets inre längd blev 32,5 m och dess höjd ca 15 m (fig. 7). Långhusmurarna var tegelbeklädda och försedda med strävpelare i fasaderna och rätvinkliga valvpilstrar inne i kyrksalen. Huvudportalen låg i sydmurens västra del och en andra ingång fanns i den östra. Ytterligare fanns det en portal i väster och möjligtvis en även i norr. Sydmuren hade sex höga parställda spetsbågiga fönster och ett eller två enskilda fönster. Nordmuren var försedd med tre enskilda fönster. En åttkantig utbyggnad i långhusets nordvästra hörn in-

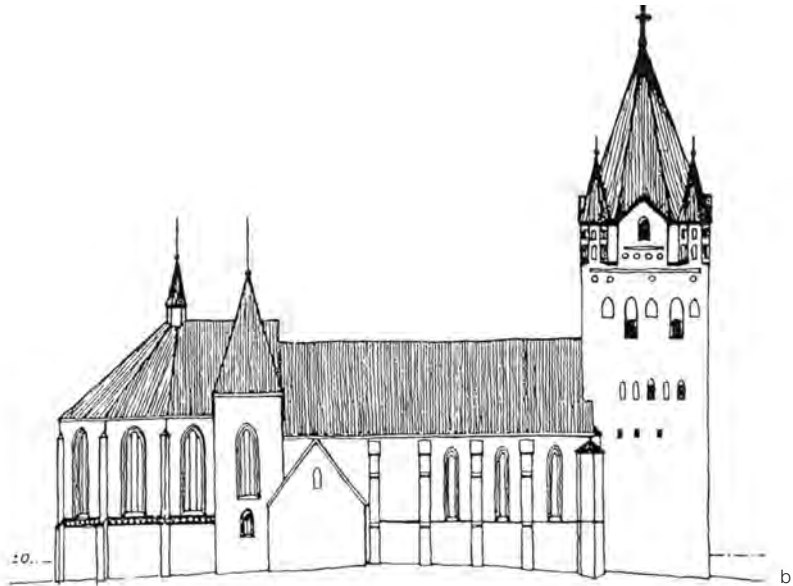
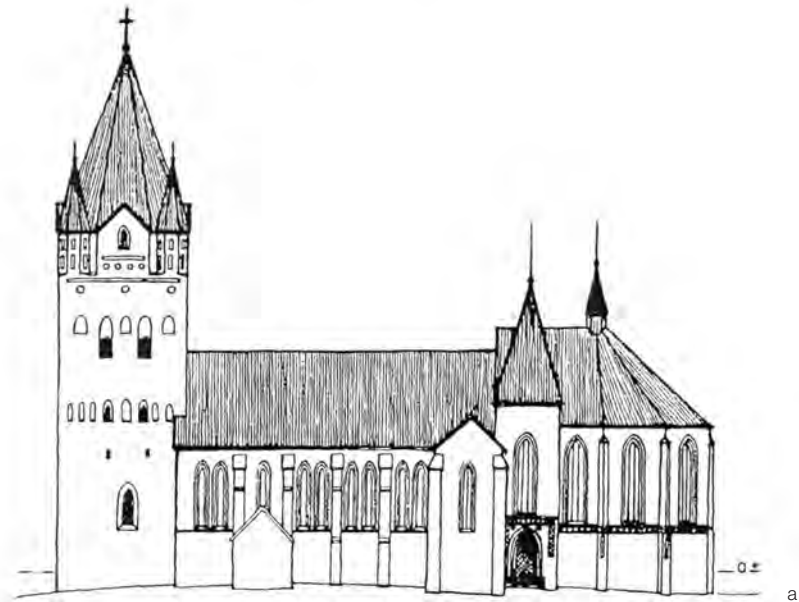

Fig. 8 a-b. a. Åbo domkyrka från söder ca 1350 enligt Juhani Rinne. b. Åbo domkyrka från norr ca 1350 enligt Juhani Rinne. Ritning: Aarne Eklund 1929.

nehöll en spiraltrappa som ledde upp till kyrkvinden. På grund av många omgestaltningar är västgavelns ursprungliga utformning svår att rekonstruera, men förtagningar i fasaden visar att uppförandet av ett torn ända från början ingick i planerna. Den östra långhusgaveln är bortbruten. Det smalare koret med tresidig avslutning var ca 9 m brett och 12 m långt och murarna var försedda med strävpelare. Väggarna var sannolikt tegelbeklädda på samma sätt som långhusmurarna, men frågan om korets utformning i övrigt måste tills vidare lämnas obesvarad.³⁸

Långhuset välvdes som en treskeppig hall med basilikal plan, alltså en så kallad »Stufenhalle«. Valven bars upp av fem par kraftiga kvadratiska pelare. Sidoskeppens kryssvalv är till stor del bevarade i ursprungligt skick. Mittskeppsvalven är bortbrutna, men blyertsconsoler av kalksten och rester av den västra sköldmuren vittnar om deras ursprungliga utformning. Om korets valv kan man ingenting veta, även om Rinne och Kronqvist har presenterat var sitt rekonstruktionsförslag, baserade på lösfynd av formtegel.³⁹ Sakristia 2 stod kvar från föregående byggnadsperiod, men höjdes nu på med en tegelvåning som var tillgänglig via en trärappa inne i långhuset.⁴⁰ Systemet med en trärappor upp till sidobyggnadernas övre våningar upprepadades då kärnkyrkan senare försågs med vapenhus.

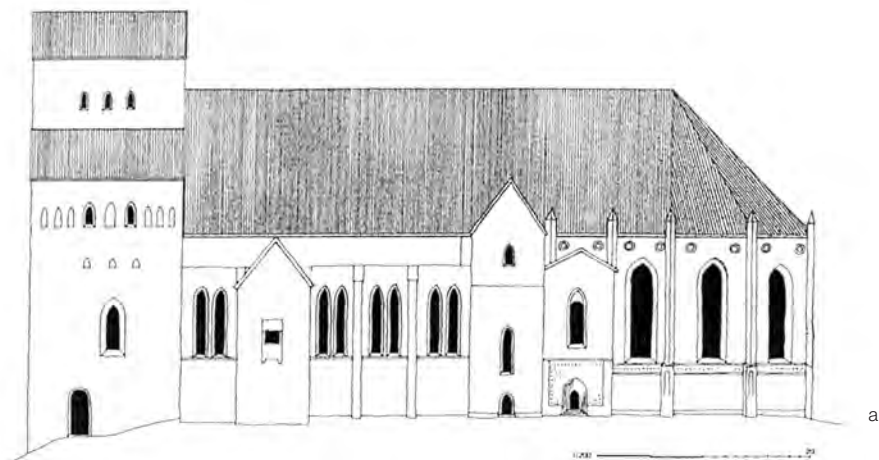
I Rinnes efterföljd brukar kärnkirkans byggnadshistoria indelas i ett flertal byggnadsperioder.⁴¹ I detta avseende var Kronqvist emellertid av annan mening. Han räknade med att kyrkan byggdes färdig i en följd efter avbrottet i sakristia 2-skedet, en tolkning som motsvarar nutida uppfattning.⁴² Om vi utgår från att den första domkyrkan var uppförd av trä är tegelkatedralens datering till 1290-talet inte mera aktuell. Ett preliminärt förslag är att denna har

uppförts någon gång mellan 1389 och 1425, men en närmare precisering får bli en uppgift för framtida forskning.⁴³

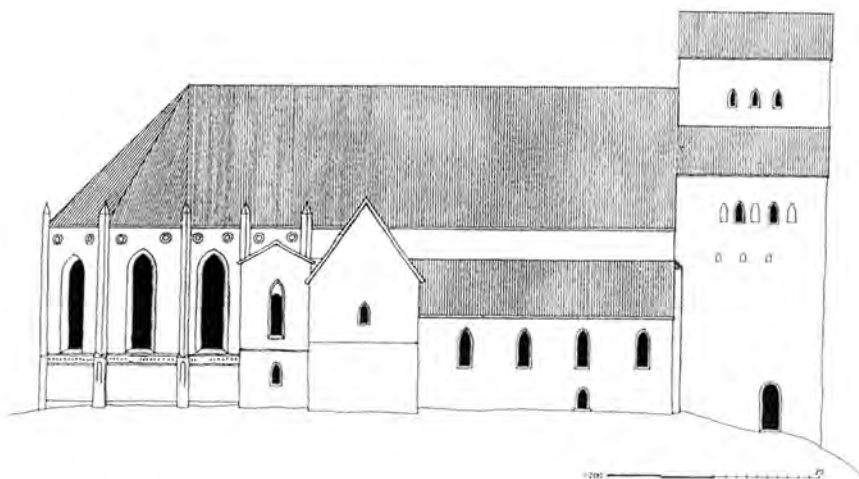
6. Vapenhus, torn och norra kapellraden

Förtagningar i långhusets tegelfasader visar att uppförandet av vapenhus och torn ingick i planerna då kärnkirkan byggdes. Därför är det sannolikt att dessa annex har fogats till kort efter att långhuset stod färdigt. Det sydvästra vapenhuset har uppförts av natursten i två våningar framför domkyrkans huvudportal (fig. 3:I4). På grund av de topografiska förhållandena tjänade vapenhusets nedre våningen som trapphall, men den hade ingen portal i söder utan var försedd med processionsdörrar, det vill säga två ingångar mittemot varandra i västra och östra muren.⁴⁴ Båda våningarna var välvda med kryssvalv och en trärappa inne i långhuset ledde upp till rummet i den andra våningen. Från detta rum kom man sannolikt ut på en liten balkong, en s.k. yttre predikstol.⁴⁵

Domkyrkan är försedd med ett mäktigt västtorn vars medeltida partier har tillkommit under tre olika perioder (fig. 3:I5). Äldst är den ca 20 m höga gråstensdelen som har fogats till mot långhusets västra mur innan denna hade försetts med ett gavelröste. Därefter uppfördes ett basilikaformat tegelparti i tre våningar och slutligen försågs tornet med en andra tegelpåbyggnad med fyra hörntoureller (fig. 8). I gråstensdelen ingår den västra förhallen som har två parställda spetsbågiga fönster mot väster och ett enskilt fönster mot söder och som är försedd med ett 28-delat stjärnvalv, en s.k. finsk stjärna.⁴⁶ Förhallens södra och norra murar är försedda med höga tunnvalvda dörröppningar som leder till var sitt sidokapell (fig. 3:XI och XII). Märkligt nog har ingen tidi-

a

b

Fig. 9 a-b. a. Åbo domkyrka från söder ca 1450. b. Åbo domkyrka från norr ca 1450. Tolkning: Knut Drake. Ritning: Erkki Nurmela 2002.

gare insett att vi här har förhallens ursprungliga ingångar. Tornet har alltså varit försett med processionsdörrar på samma sätt som det sydvästra vapenhuset.⁴⁷

Rinne räknade med att domkyrkan från början var försedd med två låga gråstensvapenhus. Han insåg inte att det sydvästra vapenhuset hade uppförts i två våningar och att det samma var fallet med sydös-

tra vapenhuset som var byggt av tegel. Därför var han tvungen att manipulera med två olika vapenhus framför prästdörren, ett äldre av gråsten i en våning som skulle ha rivits ca 1410 för att ersättas av ett nybygge i tegel som han på grund av höjddproportionerna kallade »östra förhallen«. ⁴⁸ Eftersom inga synliga spår av en gråstenssakristia finns kvar på denna plats är det sannolikt att Rinne har misstagit sig i denna fråga. »Östra förhallens« kvarstående tegelmurar härstammar uppenbarligen från ett vapenhus i två våningar.

Det är tänkbart att kärnkyrkan redan i ett tidigt stadium försågs med en tillbyggnad mot norr, norra kapellraden. Denna länga (fig. 3:XIII-XV) har enligt Rinne en invecklad byggnadshistoria som börjar med uppförandet av Helga lekamens kapell 1425. ⁴⁹ En blick på kapellradens norra fasad räcker emellertid till för att visa att Rinne även i detta fall har misstagit sig. Längan har uppförts i en följd, men har byggts om då man mot slutet av 1400-talet försåg domkyrkan med en påkostad nordportal av kalksten. Dateringen av kapellradens uppförande får förbli en öppen fråga, den uppvisar drag som antyder att den kan vara från samma tid som vapenhusen och gråstenstornet.

7. *Hallomgångskoret*

Av tecknen att döma blev det inte något längre uppehåll i byggnadsarbetena då vapenhusen, gråstenstornet och norra kapellraden stod färdiga. Vid det laget var det gamla koret redan för litet och ersattes med ett nybygge. Detta utformades som ett hallomgångskor, som till stora delar finns bevarat (fig. 3:II). Det nya koret var ca 20 m långt, av samma bredd som långhuset men ca 3 m högre än detta. I väster var det försett med två anspråkslösa tvärhus

(II₁, II₂) och avslutades i öster som en 7/12-polygon. Murarna hade indragna strävpelare, som i fasaderna var markerade med triangulära lisener. Utrymmena mellan strävpelarna var avsedda för s.k. insatskapell, låga rundbågiga nischer för sidoaltaren. Genom de indragna strävpelarna gick en löpgång som förenade läktarna i norra och södra tvärhusen med varandra. Det egentliga högkoret (II₂) inramades av åttkantiga pelare. Korbyggnadens fasader var försedda med tegelornamentik. Portalen i södra tvärhuset omgavs av ett fält med masverk och nedanför fönstren löpte ett masverksornerat bländeband. Under takkanten fanns en fris av runda bländen. ⁵⁰

Uppförandet av hallomgångskoret var inte någon isolerad företeelse, utan ingick i ett företag som gick ut på att bygga om katedralen i dess helhet. Det sydöstra vapenhuset försågs nu med en tredje våning och långhusets murar höjdes till samma nivå som kormurarna. Långhuset fick ett gavelröste i väster och gråstenstornet en basilikaformad tegelpåbyggnad. ⁵¹

Min datering av hallomgångskoret till början av 1400-talet har allmänt accepterats. ⁵² Denna datering har jag numera preciserat till 1440-talet utgående från att korfasadernas tegelornamentik är mera dämpad än den yviga fasadutformning som är så utmärkande för Hinrich Brunsbergs arkitektur. Den återhållsamma tonen i Åbokorets fasader är däremot karaktäristisk för de kyrkor som efter 1430 uppfördes av byggmästare ur Brunsbergs skola. ⁵³

8. *Magnus Tavasts domkyrka*

Väsentliga delar av Åbo domkyrka härstammar från stiftets medeltida glansperiod under Magnus Tavast,

som var biskop 1412-1450.⁵⁴ Juhani Rinne publicerade 1929 två fasadrekonstruktioner som ville visa hur domkyrkan kan ha sett ut på 1360-talet (fig. 8 a-b). Enligt teckningarna bestod kyrkobyggnaden vid denna tid av tornet i väster i dess slutgiltiga gestalt med åttkantiga toueller, långhuset i dess ursprungliga gestalt och det nya högkoret. Koret var försett med två sidotorn. Till långhuset anslöt sig de båda vapenhusen i söder och sakristian i norr. Det sydvästra vapenhuset återges som en låg byggnad medan det sydöstra presenteras i gestalten av den höga »östra förhallen«. Något inkonsekvent står förhallen här utan någon portal. Sakristia 2 visas självfallet utan sin påbyggnad av tegel.

Arkitekt Erkki Nurmela har hjälpt mig att utforma skisser som anger hur kyrkan, utgående från de tolkningar som här har presenterats, kan ha sett ut ca 1460 (fig. 9 a-b). Tornet i väster är försett med processionsdörrar och med den äldre påbyggnaden av tegel. Sydvästra vapenhuset har processionsgångar, är uppfört i två våningar och har en yttre predikstol i sydfasaden. Det sydöstra vapenhuset, även det ursprungligen uppfört i två våningar har nu försetts med en tredje våning som står i förband med hallgångskoret. Detta är något högre än vad Rinne föreställde sig och har tvärhus i söder och norr. Korportalen omges av en sammanhängande masverksinfattning. Korfasadernas lisener fortsätter som fialer ovanför takkanten. Dessa lisener har möjligen ingått i ett takgalleri uppbyggt av vimperger. Sakristian har två våningar och gränsar i väster mot norra kapellraden. Långhusets sidomurar är höjda till samma nivå som kormurarna och står i sin tur i förband med västra gavelröset och tornets tegelvåningar. Ombyggnaden av domkyrkan har påbörjats i söder, vilket framgår av en murfog strax väster om

sydöstra vapenhusets tredje våning. Här har murarna fogats mot varandra när arbetet slutfördes.

Dessa rekonstruktionsskisser skall inte uppfattas som en definitiv tolkning av händelseförloppet, utan som en inbjudan till fortsatt diskussion om Åbo domkyrkas medeltida byggnadshistoria. De här presenterade lösningarna är förslag som baserar sig på en kritisk genomgång av den hittills publicerad forskningslitteratur. Domkyrkan väntar på en ny, grundlig byggnadsundersökning.

Noter

1. Ruuth 1909 s. 14 f.
2. Rinne 1941.
3. Rinne 1941 s. 92. Han räknade med en liten rektangulär träkyrka.
4. Rinne 1941 s. 95 ff, 132 ff.
5. Rinne kunde tydligen inte tänka sig någon annan lösning än en kornlös hall och därför räknade han med att alla spår av den östra gavelmurens mittparti hade avlägsnats när koret uppfördes. Rinne 1941 s.108 ff.
6. Rinne 1941 s. 143 ff.
7. Heininen 1988 s. 55.
8. Rinne 1941 s. 219 ff.; s. 397 ff.
9. Rinne 1941 s. 283 ff.
10. Kronqvist 1948. Nordman 1945.
11. Kronqvist 1948 s. 31 ff.
12. Kronqvist 1948 s. 52 ff.
13. Kartano 1948. Stensättningen i fråga kan vara en rest av stenslånghusets ursprungliga golv. Rinne 1941 s. 106. Bo Lindberg har påvisat att Kartanos rekonstruktion av träkyrkan berodde på ett missförstånd. Lindberg 1975 s. 56 f. Till samma resultat har Markus Hiekkänen kommit. Hiekkänen 2002 s. 161 f.
14. Lindberg utesluter dock inte möjligheten att koret fanns med i planerna ända från början. Lindberg 1975, s.63 f.
15. Lindberg 1975 s. 75 f.
16. Bl.a. Gardberg 1967, Gardberg 1973, Gardberg 1987a, Gardberg 1987b.
17. Gardberg et al. 2000.
18. Gardberg et al. 2000 s. 36 f.

19. Gardberg et al. s. 39.
20. Sinisalo 1981.
21. Gardberg et al. 2000 s. 44 ff.
22. Hiekkänen 1994 s. 225 ff.
23. Hiekkänen 2002a s.170f.
24. Drake 1968 s. 121 ff. Drake 1985.
25. Drake 2000. Drake 2001.
26. Drake 1986.
27. Drake 2003a.
28. Hiekkänen 1994, s. 31 ff.
29. Man vill gärna datera den äldsta sakristian till tiden före 1291 därför att biskopsvalet detta år enligt en bevarad urkund ägde rum i Åbo domkyrkas sakristia. Finlands medeltidsurkunder nr 201. Enligt Jarl Gallén avsåg man emellertid därmed domkyrkosakristian i Korois. Åbo stift hade fått sitt namn något år tidigare, men domkyrkan stod ännu kvar på sitt gamla ställe. Gallén 1978. Inga rester av en sakristia har påträffats i Korois, men den där belägna domkyrkan av trä har knappast kunnat fungera utan en sådan. Hiekkänen framför den möjligheten att sakristia 1 skulle ha uppförts på 1280-talet, för att några år senare ersättas med sakristia 2. Hiekkänen 2002 s. 171 ff.
30. Drake 2003a s. 83 f.
31. Rinne 1941 s. 95 ff. Så även Gardberg et al. 2000 s. 38.
32. Konsolerna har återanvänts i sakristia 3. I den västra muren finns dock en konsol kvar in situ. Dess bildmotiv har demolerats, men Torkel Eriksson, Helsingborg, har påpekat att konsolen möjligen var prydd med den mecklenburgska ättens tjurhuvud. Vapenbilden kan ha krossats då drottning Margareta 1398 definitivt övertog makten i Åbo. Torkel Eriksson: Kalkstenskonsolerna i Åbo domkyrkas sakristia. Föredrag vid Bo Ossian Lindberg-symposiet i Åbo 26.1.2002. Manuskript i dödsboets ägo
33. Pilastern har rekonstruerats på 1920-talet på basen av säkra spår.
34. Drake 2003a s. 82-87.
35. Kronqvist 1948 s. 36 ff.
36. Kronqvist 1948 s. 38.
37. Se not 32.
38. Drake 2003 s. 87 ff.
39. Rinne 1941 s.108; Kronqvist 1948 s. 38.
40. Drake 2003a s. 88. Rinne missförstod totalt sakristians byggnadshistoria och lät rekonstruera trätappans övre plan som en sångläktare.
41. Gardberg et al. 2000 s. 39 ff.
42. Kronqvist 1948 s. 40 ff. Våra medeltida stenkyrkor byggdes i allmänhet färdiga i en följd. Hiekkänen 1994 s. 31 ff.
43. Drake 2003a s. 89.
44. Dessa ingångar har tidigare kallats genomgångsdörrar, då man antog att de härstammade från sidokapell med populära andaktsbilder i kontinentala stadskyrkor. Gardberg et al. 2000 s. 49. Termen processionsdörrar kommer från S:ta Annakapellet i Marienburg (Malbork) som uppfördes ca 1340 och försågs med två portaler mitt emot varandra, avsedda för liturgiska processioner. Personligt meddelande från Kazimierz Pospiezný 21.11.2002.
45. Drake 1986 s. 15 ff.
46. Karlsson 1986 s. 14.
47. Tornets västportal har uppenbarligen tillkommit i samband med kyrkans ombyggnad kring medlet av 1600-talet. Gardberg et al. 2000 s. 154.
48. Rinne 1941 s. 143 ff.
49. Rinne 1941 s. 242 ff. Denna datering baserar sig dels på det faktum att ett Helga lekamensaltare invigdes det året och att den ena av de båda arkadöppningarna mellan kapellet och långhuset är försedd med ett medeltida järnskrank med en inskrift på latin som har tolkats: *I Herrens år 1425 lät biskop Magnus Olofsson utföra detta arbete.* Laaksonen 1984. Texten syftar på Magnus Tavast, biskop av Åbo 1412-1450. Gardberg et al. s. 63 ff.
50. Drake 2001.
51. Drake 2003b.
52. Gardberg et al. 2000 s. 58 ff.
53. Drake 2001 s. 90.
54. Palola 1997.

Litteratur

- Drake, Knut: *Die Burg Hämeenlinna im Mittelalter. Eine baugeschichtliche Untersuchung.* Helsingfors 1968.
- Drake, Knut: *Keskiajan kirkkorakennukset. Suomen historia 2*, 1985, s. 90-91.
- Drake, Knut: *Genomgångsvapenhuset. Aboa. Åbo landskapsmuseum. Årsbok 50*, 1986, s. 9-18.
- Drake, Knut: *Turun tuomiokirkon entistäminen. Faravid 24*, 2000, s. 61-67.
- Drake, Knut: *Der Meister des Hochchores zu Turku. Backsteinarchi-*

- tektur in Mitteleuropa. *Studien zur Backsteinarchitektur* 3, 2001, s. 78-91.
- Drake, Knut: Åbo domkyrkas äldre byggnadshistoria. *Taidehistorialisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 27, 2003a, s. 79-90.
- Drake, Knut: Åbo domkyrka och byggnadsarkeologin. *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*, 2003b.
- Gallén, Jarl: När blev Åbo biskopssäte? *Historisk tidskrift för Finland* 63, 1978, s. 312-324.
- Gardberg, C.J.: Åbo domkyrka – några synpunkter. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*, 1967, s. 232-245.
- Gardberg, C.J.: *Åbo stads historia I, från mitten av 1100-talet till år 1366*. Åbo 1973.
- Gardberg, C.J.: Keskiajan rakennustaide. *ARS – Suomen taide* 1, 1987a, s. 28-65.
- Gardberg, C.J.: Åbo domkyrkas tjugo byggnadsskeden. *Muistomerkki – kirjoituksia Antero Sinisalolle*, 1987b, s. 15-20.
- Gardberg, C.J.: Simo Heininen & P.-O. Welin: *Nationalhelgedomen, Åbo domkyrka 1300 - 2000*. 2000.
- Heininen, Simo (ed.): *Paulus Juusten, Catalogus et ordinaria successio episcoporum Finlandensium*. 1988.
- Hiekkänen, Markus: *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. 1994.
- Hiekkänen, Markus: Die Gründung der Stadt Turku. *Civitas et castrum ad Mare Baltici. Festschrift Andris Caune*, Riga 2002a, s. 157-177.
- Hiekkänen, Markus: Keskiajan kirkot. *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa*, 2002b, s. 120-129.
- Karlsson, Ann Marie: Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige. Stockholm 1986.
- Kartano, Erkki: Lisiä Turun tuomiokirkon syntyhistoriaan. *Suomen museo* 54-55, 1948, s. 70-78.
- Kronqvist, Iikka: Jälkeenjääneitä tutkielmia. Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. *Finska fornminnesföreningens tidskrift* 48:1. 1948.
- Laaksonen, Hannu: Latinska inskrifter i Åbo. *Åbo landskapsmuseum. Rapporter* 7. 1984.
- Lindberg, Bo: Åbo domkyrka intill 1318. *Åbo stads historiska museum. Årsskrift* 36-37, 1975 s. 15-94.
- Nordman, Carl Axel: Iikka Kronqvist. *Finskt museum* 52, s. 4-14. 1945.
- Palola, Ari-Pekka: *Maunu Tavast ja Olavi Maununpoika – Turun piispat 1412-1460*. 1997.
- Rinne, Juhani: *Turun tuomiokirkko keskiaikana I. Tuomiokirkon rakennushistoria*. 1941.
- Ruuth, J. W.: *Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet I*. 1909.
- Sinisalo, Antero: När välvdes Åbo domkyrka? *Finskt museum* 88, 1981, s. 34-42.